

держави, виконують важливу роль у регулюванні суспільних відносин. Строге і точне додержання вимог права означає одночасно і втілення в життя закладених у ньому принципів. Саме тому при вирішенні конкретних юридичних питань необхідно в першу чергу керуватися принципами права і, природно, знати ці принципи.

Література

1. Словник української мови: В 4 т. / Упоряд. з дод. влас. матеріалу Б. Грінченко; НАН України. Ін-т укр. мови. — К.: Паук. думка, 1996. — Т. 2. О-П.
2. Ожегов С. И. Словарь русского языка. — М.: Рус. яз., 1977.
3. Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка. — М.: Рус. яз., 1989.
4. Аслапян Н. П. Основы начала российского частного права: Автореф. дис... д-ра юрид. наук. — М., 2002.
5. Комиссарова Е. Г. Об основных началах гражданского законодательства // Журнал российского права. — 2001. — № 5.
6. Колодій А. М. Конституція і розвиток принципів права України (методологічні питання): Автореф. дис... д-ра юрид. наук. — К., 1999.
7. Колодій А. М. Принципи права України: Монографія. — К.: Юрішком Інтер, 1998.

УДК 347.4/5(477)

Т. С. Ківалова

ПОНЯТТЯ ТА СИСТЕМА ЗОБОВ'ЯЗАНЬ У ЦИВІЛЬНОМУ ПРАВІ УКРАЇНИ

Зобов'язання є однією із ключових цивільно-правових категорій, що зумовлює увагу до них як з боку законодавців (у ЦК України зобов'язанням присвячена спеціальна книга п'ята «Зобов'язальне право», яка займає майже половину обсягу Кодексу), так і науковців.

У зв'язку із значенням цієї категорії правознавці неодноразово зверталися як до аналізу її в цілому, так і досліджували ті чи інші її аспекти. Зокрема, проблемні питання зобов'язань та зобов'язального права розглядали такі відомі цивілісти, як Ф. К. Савін'ї [1], Є. Годеме [2], М. М. Агарков [3], А. А. Лунц, И. Б. Новицький [4], О. С. Йоффе [5], Р. Сават'є [6] та ін.

Проте загальноприйнята позиція щодо розуміння поняття та сутності цивільно-правових зобов'язань так і на була сформована. Що ж стосується системи зобов'язань, то вона взагалі не була предметом спеціальних досліджень сучасних цивілістів, хоча класифікація зобов'язань неодноразово обговорювалася правознавцями у зв'язку з характеристикою ними цієї категорії (передусім, у навчальних цілях).

Зазначеними обставинами і зумовлюється доцільність розгляду питань, що належать до проблематики, означеної вище.

Приступаючи до розгляду проблеми визначення поняття зобов'язання, слід зазначити, що перші спроби створення концепції зобов'язань та їх системати-

зації мали місце ще у римському праві, де було сформульовано кілька варіантів визначення зобов'язань.

Власне, у ранньому римському цивільному праві йшлося не про «зобов'язання» як такі, а про способи придбання речей та захист прав, що виникали у процесі вчинення зазначених дій (*actio*). Лише з часом, вже у добу класичного римського приватного права, сформувалося поняття зобов'язань (*obligatio*) як правового зв'язку між конкретно визначеними суб'єктами (персонами) і почалися дослідження зобов'язань як окремої правової категорії.

Найбільш відомим визначенням зобов'язань є те, що дав Папініан: «*Obligatio est juris vinculum quo necessitate abstringimur alicujus solvendae rei secundum nostrae civitatis iura*». — «Зобов'язання є правовими ланцюгами, що з необхідністю примушують нас щось виконати на користь іншої особи відповідно до законів нашої держави» (Інституції Юстиніана 1.3.13 pr.) [7].

Сутність зобов'язань вбачали «не в тому, щоб зробити якийсь предмет чи сервітут нашим, але у тому, щоб зобов'язати когось дати нам щось, або зробити, або надати чи дозволити, чи залишити» [8]. Таким чином, римські правознавці визначальним вважали динамічний характер відносин між їхніми учасниками (Дигести Юстиніана 44.7.3 pr.) [9].

Отже, зобов'язання римськими правознавцями розуміється як правові відносини, в яких сторонами є кредитор і боржник, а змістом — право вимоги кредитора та відповідний обов'язок боржника. При цьому усі господарсько-економічні дії поділялися на три групи: *dare* — дати, *praestare* — надати, *facere* — зробити. Таким чином, будь-яка дія боржника могла бути зумовлена однією з вимог кредитора: дати, надати або зробити [10, 350].

Враховуючи викладену характеристику зобов'язань у римському праві, можна вважати, що їм були властиві такі риси:

- 1) предметом зобов'язання завжди є дія, що має юридичне значення і правові наслідки;
- 2) їх учасники, як правило, вчиняють активні дії (яким, втім, могло кореспондувати утримання від дій іншої сторони);
- 3) наявний конкретний правовий зв'язок: кредитор — боржник;
- 4) відносини сторін є динамічними, тобто спрямовані на зміну існуючого стану речей;
- 5) захист прав та інтересів уповноваженої особи має персональний характер, що відображається, зокрема, у тому, що позов про захист своїх прав та інтересів кредитор може подати лише до точно визначеної особи — боржника за цим зобов'язанням [1, 48–59].

Зазначений підхід до визначення поняття та ознак зобов'язань справив помітний вплив на розуміння їхньої сутності у сучасних європейських системах приватного права [11, 99–116], у тому числі й у цивільному праві України [12, 22], де зобов'язання нерідко характеризувалися як цивільні правовідносини, пов'язані з переміщенням майнових та інших результатів праці, внаслідок яких одна особа (кредитор) має право вимагати від іншої особи (боржника) вчинення певних дій та обумовленого цим утримання від інших дій [13, 7].

Сучасна вітчизняна концепція зобов'язань знайшла відображення у легальному визначенні зобов'язань, що міститься у ст. 509 ЦК України. Згідно зі згаданою нормою Цивільного кодексу зобов'язаннями є правовідносини, в яких одна сторона (боржник) зобов'язана вчинити на користь другої сторони (кредитора) певну дію (передати майно, виконати роботу, надати послугу, сплатити гроші тощо) або утриматися від певної дії, а кредитор має право вимагати від боржника виконання його обов'язку [14, 7].

Практично аналогічне визначення поняття зобов'язань неодноразово пропонувалося й у вітчизняній цивілістичній літературі. При цьому наголошувалося, що, оскільки зобов'язання є одним з різновидів цивільних правовідносин, то їм властиві такі ж самі елементи, як останнім, і вони мають такі ж самі ознаки, як кожен правовідносини [15, 7].

Разом із тим, будучи цивільними правовідносинами і маючи усі загальні властивості останніх, зобов'язання відрізняються від інших цивільних правовідносин (зокрема, від речових) низкою ознак, притаманних тільки їм.

З врахуванням зазначеного варто відзначити такі властивості зобов'язальних правовідносин:

1) зобов'язання опосередковують динаміку цивільного обігу. Натомість, речові правовідносини — це його статика;

2) сторонами зобов'язання є конкретно визначені особи: кредитор — особа, якій належить право вимоги, і боржник — особа, яка несе обов'язок, відповідний праву вимоги кредитора. Цим зобов'язання, як відносні правовідносини, відрізняються від абсолютних правовідносин (правовідносин власності тощо), в яких уповноваженій особі протистоїть не конкретне коло зобов'язаних осіб, а невизначена їх кількість, яку можна охарактеризувати як «усі й кожен»;

3) зобов'язання не створює обов'язку для третьої особи (ст. 511 ЦК України). Разом із тим зобов'язання може породжувати для третьої особи права щодо боржника та (або) кредитора (ст. 636 ЦК України);

4) об'єктом зобов'язання є певна поведінка боржника. Це можуть бути дії, пов'язані з передачею майна, виконанням робіт тощо, або, навпаки, утримання від здійснення дій, у той час як об'єктами речових правовідносин є речі. Від об'єкта зобов'язання відрізняють предмет зобов'язання. Якщо об'єкт — це певна поведінка його учасників, то предмет — ті речі або майно, нематеріальні блага, відносно яких існує інтерес учасників цих правовідносин;

5) зміст зобов'язальних правовідносин становлять право вимоги (активна поведінка) кредитора і відповідний цій вимозі обов'язок активної або пасивної поведінки боржника;

6) здійснення суб'єктивного права кредитора у зобов'язальних правовідносинах можливе тільки у разі виконання боржником дій (або утримання від дій), що становлять його обов'язок, тоді як у речових правовідносинах уповноважена особа може здійснювати свої суб'єктивні права самотійно, не звертаючись по допомогу до інших осіб;

Класифікація зобов'язань у цивілістичній літературі проводиться за різноманітними критеріями: за співвідношенням прав і обов'язків; залежно від

характеру правового зв'язку між учасниками зобов'язання; із врахуванням значення зобов'язання для його сторін; залежно від пов'язаності зобов'язань з особистістю їх учасників; з точки зору визначеності змісту зобов'язання; з точки зору визначеності предмета виконання та ін. [5, 24–25]. Називалися також такі підстави класифікації, як мета, на яку спрямовані зобов'язання [3, 116], їх плановість або неплановість тощо [4, 72].

Деякі науковці пропонували класифікувати зобов'язання «на основі об'єктивних класифікаційних ознак, специфіки правового зв'язку та особливостей правового становища сторін» [16, 25–32].

Не розглядаючи тут проблеми класифікації зобов'язань, що виходить за межі проблематики нашого дослідження, детальніше звернемо лише увагу на необхідність чіткого розмежування таких понять, як «види зобов'язань» і «система зобов'язань», які у цивілістичній літературі іноді вживаються як рівнозначні [17, 403, 412].

На нашу думку, ці поняття ототожнювати не можна.

Так, визначення «видів», «різновидів», «груп» зобов'язань, як правило, є результатом наукової обробки, а потім класифікації за різними ознаками існуючого теоретичного та законодавчого матеріалу. При цьому класифікація зобов'язань може ґрунтуватися як на аналізі чинних норм законодавства (поділ зобов'язань на договірні та недоговірні), так і на розгляді абстрактних, теоретичних конструкцій, (поділ зобов'язань із врахуванням їх економічних особливостей — за змістом і характером взаємного господарського обслуговування [16, 23]).

Натомість встановлення «системи зобов'язань» (або ж «зобов'язального права», що у даному випадку виступає як поняття рівнозначне) є результатом наукового аналізу з метою впорядкування усієї сукупності відповідних норм та зобов'язальних правовідносин, що існують у цивільному законодавстві. При цьому, як правило, йдеться про системно-структурну побудову норм зобов'язального права, що розглядається як інститут [18, 8] або як підгалузь [19, 9] чи як розділ (частина) [20, 80–84; 21, 1–3] цивільного права. (Звичайно, при вживанні терміна «систематизація» у широкому значенні цього слова для позначення будь-якого впорядкування системи може матися на увазі й «класифікація», однак таке розширення понять у спеціальних наукових дослідженнях, на нашу думку, є невиправданим).

Отже, керуючись викладеним вище, далі ведемо мову про «систему зобов'язань» («систему зобов'язального права»), як впорядковані певним чином норми цивільного законодавства, що регулюють відносини, які виникають у зв'язку з передачею речей, наданням послуг, виконанням робіт тощо (або утриманням від певних дій у приватній сфері) між суб'єктами цивільних відносин.

При визначенні системи «зобов'язань» («системи зобов'язального права») деякі автори, посилаючись на структуру книги п'ятої ЦК України, зокрема на ту обставину, що остання поділяється на три розділи, виділяють три частини зобов'язального права: 1) загальні положення про зобов'язання; 2) загальні положення про договір; 3) окремі види зобов'язань [18, 8].

Існує також інша, менш чітко визначена, позиція, прихильники якої зазначають, що законодавцем запропонований поділ зобов'язального права на загальну та спеціальну частини. Тут же згадується, що «при побудові спеціальної частини зобов'язального права (розділ III книги п'ятої) виділені договірні зобов'язання і окремо — недоговірні (позадоговірні)» [17, 411]. Однак при цьому залишається нез'ясованим, чи ними пропонується вважати систему зобов'язального права такою, що складається з двох, чи такою, що складається з трьох частин.

На нашу думку, «система зобов'язань» («система зобов'язального права») відповідно до положень книги п'ятої ЦК України, передусім, має поділятися на: 1) загальну частину та 2) спеціальну (окремі види зобов'язань) частину. Це поділ «першого рівня».

Але, крім того, слід враховувати, що концепція Цивільного кодексу зумовлює й необхідність врахування існування у ньому більш складної системи зобов'язань.

Зокрема, загальна частина охоплює: 1) загальні положення про зобов'язання та 2) загальні положення про договори. Спеціальна частина з урахуванням структури та змісту розділу III книги п'ятої ЦК України «Окремі види зобов'язань» поділяється на: 1) договірні зобов'язання та 2) недоговірні зобов'язання. Це можна назвати поділом «другого рівня»

Проте, існує й поділ «третього рівня». У свою чергу, договірні зобов'язання залежно від спрямованості волі їх учасників та характеру прав і обов'язків сторін поділяються на окремі групи договорів (про передачу майна у власність, про передачу майна у користування, про виконання робіт, про надання послуг тощо). Недоговірні зобов'язання залежно від підстав виникнення поділяються на регулятивні та охоронні.

Врахування системи зобов'язального права має не лише теоретичне, але, передусім, істотне практичне значення, оскільки визначення місця конкретних зобов'язальних правовідносин у системі зобов'язального права дає можливість встановлення виправданості застосування відповідних загальних положень загальної частини зобов'язального права, застосування аналогії закону, розширення меж субсидіарного застосування відповідних норм однотипних зобов'язань тощо.

Слід зазначити, що існуюча у цивільному законодавстві України система зобов'язань зараз переживає період практичної апробації. І хоча більшість її елементів є достатньо традиційними, однак не виключена можливість їх вдосконалення, зокрема у процесі гармонізації вітчизняного законодавства з європейським, для чого видаються доцільними подальші дослідження у цій галузі.

Література

1. Савицький Ф. К. Обязательственное право / Предисл. В. Ф. Попондопуло; Пер. с нем. В. Фукса и П. Мандра. — С.Пб.: Юрид. центр Пресс, 2004.
2. Годэмэ Е. Общая теория обязательств / Пер. с фр. И. В. Новицкого // Ученые труды ВИЮН. — 1948. — Вып. 13.

3. Агарков М. М. Обязательство по советскому гражданскому праву // Ученые труды ВШОП. — 1940. — Вып. 3.
4. Новицкий И. Б., Лущ А. А. Общее учение об обязательстве. — М.: ГИЮЛ, 1950.
5. Иоффе О. С. Обязательственное право. — М.: Юрид. лит., 1975.
6. Саватье Р. Теория обязательств: юридический и экономический очерк / Пер. с фр. и вступ. ст. Р. О. Халфиной. — М.: Прогресс, 1972.
7. Институции Юстиниана / Пер. с лат. Д. Расснера; Под ред. Л. Л. Кофанова, В. А. Томсинова. — М.: Зерцало, 1998.
8. Дигесты Юстиниана: Пер. с лат. / Отв. ред. Л. Л. Кофанов. — М.: Статут, 2005. — Т. 6, полут. 2.
9. Харитонов Е. О. Категория обязательств в римском частном праве // Юридический вестник. — 1997. — № 1. — С. 20–29.
10. Підпригора О. А., Харитонов Е. О. Римське право: Підручник. — К.: Юріком Інтер, 2006.
11. Цвайгерт К., Кетц Х. Введение в сравнительное правоведение в сфере частного права: В 2 т.: Пер. с нем. — М.: Междунар. отношения, 1998. — Т. 1: Основы.
12. Цивільне право України: Підручник: У 3 кп. / С. О. Харитонов, Р. О. Стефанчук, А. І. Дришлюк та ін.; За ред. С. О. Харитонova, А. І. Дришлюка. — О.: Юрид. л-ра, 2005. — Кн. 1.
13. Зобов'язальне право: теорія і практика. Навч. посіб. / О. В. Дзери, П. С. Кузнецова, В. В. Луць та ін.; За ред. О. В. Дзери. — К.: Юріком Інтер, 1998.
14. Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України: У 2 т. / За ред. О. В. Дзери (кер. авт. кол.), П. С. Кузнецової, В. В. Луця. — 2-ге вид., переробл. і допов. — К.: Юріком Інтер, 2006. — Т. 2.
15. Цивільне право України: Підручник: У 2 т. / В. І. Борисова, Л. М. Баранова, І. В. Жилінкова та ін.; За заг. ред. В. І. Борисової, І. В. Спасибо-Фатсєвої, В. Л. Яроцького. — К.: Юріком Інтер, 2004. — Т. 2.
16. Цивільне право України: Курс лекцій: У 6 т. / Р. Б. Шишка, Л. В. Красицька, В. В. Сергієнко та ін.; За ред. Р. Б. Шишки. — Х.: Еспада, 2005. — Т. 5, кн. 1: Загальні положення зобов'язального права.
17. Цивільне право України. Загальна частина: Підручник / За ред. І. А. Бірюкова, Ю. О. Заїки. — К.: КНТ, 2006.
18. Боднар Т. В. Виконання договірних зобов'язань у цивільному праві: Монографія. — К.: Юріком Інтер, 2005.
19. Кузнецова П. С. Принципи сучасного зобов'язального права України // Українське комерційне право. — 2003. — № 4.
20. Харитонов Е. О., Старцев А. В., Харитонova Е. И. Гражданское право Украины: Учебник. — 3-е изд., перераб. и доп. — Х.: Одиссей, 2007.
21. Гражданское право: Учебник: В 2 т. / Под ред. Е. А. Сухачова. — 2-е изд. — М.: БЕК, 2000. — Т. 2, полут. 1.

УДК 347.133.74(477)

О. С. Кізлова

СПІВВІДНОШЕННЯ ПОНЯТТЯ ЗАСТАВИ І ОБТЯЖЕНЬ РУХОМОГО МАЙНА ЯК ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ІНТЕРЕСІВ КРЕДИТОРА

Питання забезпечення виконання зобов'язань боржників регулюються ЦК України 2004 року, Законом України «Про заставу», Законом України «Про іпотеку», Кодексом торговельного мореплавства та іншими законодавчими актами України.

Але вже досить давно йшла мова про необхідність прийняття спеціального законодавчого акта, який би як можна повніше врегулював питання саме за-